

Висновки

У монографії здійснено теоретичні узагальнення та розроблено методологічні засади щодо вирішення наукової проблеми розвитку ресурсоощадної діяльності аграрних підприємств за допомогою економічних важелів. Результати дослідження дозволили зробити наступні висновки та пропозиції теоретичного, методологічного і науково-прикладного характеру.

1. Дослідженням історичного розвитку економічної науки встановлено, що тривалий час використання земельних ресурсів носило антропоцентричний характер при розгляді землі як елемента природної системи для отримання максимального прибутку. Це положення в умовах командно-адміністративної системи було науково зорієнтовано на зростання обсягів виробництва завдяки розширенню посівних площ. Зі зміною форми власності на землю, прийняттям низки нормативно-правового забезпечення земельної реформи, погіршення якісних параметрів стану земель стали визначальною соціально-економічною та екологічною передумовою для розвитку ресурсоощадної діяльності аграрних підприємств в умовах інтенсифікації використання земельних ресурсів.

Виходячи із сучасного екологічно небезпечного стану землекористування в Україні, перспективним напрямком є стратегія ресурсоощадної діяльності аграрних підприємств, яка синтезує позитивні сторони традиційного і органічного землеробства, знижує деградаційні процеси земельних ресурсів.

2. Визначено, що деструктивні явища в сільськогосподарському землекористуванні – це події і процеси, які прямо чи опосередковано призводять до погіршення якісних характеристик ґрунтів, втрати сільськогосподарськими угіддями властивостей головного засобу виробництва в сільському господарстві. Розроблена їх класифікація на підставі розподілу на групи за ознаками: часом прояву, територіальним масштабом, тенденціями розвитку, напрямом впливу, джерелами походження. Наслідки дії деструктивних явищ зумовлюють екологічний стан земельних ресурсів: природний, рівноважний, кризовий, критичний і катастрофічний.

Для виявлення деструктивних явищ у сільськогосподарському землекористуванні необхідно забезпечити умову систематичного спостереження і контролю за станом земельного фонду.

3. Деградація земельних ресурсів поділяється на: механічну, фізичну, хімічну, фізико-хімічну, біологічну, гідромеліоративну,

радіаційне забруднення. Наслідком деградації ґрунтів є їх низька продуктивність, втрата біорізноманіття, низька інвестиційна привабливість. Одним із напрямків збереження і відтворення земельних ресурсів є обґрунтування обмеженого режиму їх використання, аж до повного вилучення з інтенсивного сільськогосподарського обороту шляхом консервації та реабілітації деградованих і малопродуктивних земель. Запобігання і ліквідація деструктивних явищ повинні вирішуватись на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях, а фінансування забезпечуватись, відповідно, за рахунок державного та місцевого бюджетів, коштів землевласників і землекористувачів.

4. Ретроспективний аналіз розвитку сільськогосподарського землекористування північного Причорномор'я засвідчив, що посилення антропогенного впливу на ґрунт відбувалося у міру вдосконалення знарядь обробітку ґрунту, розширення асортименту культур і зміною соціально-економічних формацій суспільства. Але вершиною деградаційних процесів ґрунтів став період соціалістичного способу господарювання на землі, який знайшов своє продовження в умовах незалежної України. Нині сільськогосподарська освоєнність території – 69,2 %, а ступінь розораності сільськогосподарських угідь – 54,5 %, у результаті чого зросла до 15 млн га площа еродованих сільськогосподарських угідь, у тому числі 11 млн га орних земель. На фоні скорочення обсягів використання органічних і мінеральних добрив сформувалась чітка динаміка зниження вмісту поживних речовин та гумусу у ґрунтах. У Причорноморському регіоні мають місце аналогічні процеси і явища, хоч в окремих областях (Миколаївській) вони значно перевищують середні показники по Україні. За тридцятирічний період (1980-2008 рр.) середньорічне зменшення вмісту гумусу в ґрунтах області збільшилось у 4,3 рази, порівняно зі сторічним періодом (1880-1980 рр.). При збереженні такої динаміки середньозважений уміст гумусу в ґрунтах області на період до 2025 року досягне критичного значення, що складатиме 2 %. Такі деструктивні явища створюють продовольчу і національну загрозу країні.

5. Правове регулювання раціонального використання земельних ресурсів аграрними підприємствами охоплює широкий спектр земельних відносин, які вимагають постійного вдосконалення за допомогою таких інструментів, як землеустрій, що передбачає впорядкування угідь, еколого-економічне обґрунтування системи сівозмін, комплекс заходів з охорони земель. Але господарська діяльність аграрних підприємств, які недооцінюють проекти землеустрою або відхиляються від них в умовах не повної формалізації

нормативно-правової бази, стримує процес збереження та відтворення земельних ресурсів. Для чіткої регламентації адміністративної відповідальності запропоновано критерії оцінки порушень проектів землеустрою на підставі їх повторності, питомої площі, на якій це порушення виявлено, коефіцієнта порушення вимог агробіологічних властивостей культур у сівозміні. Доведено, що економічний механізм регулювання раціонального використання землі нині орієнтований на фіксацію існуючих параметрів якості ґрунтів, що суперечить принципу розширеного відтворення їх родючості. Штрафи адміністративної відповідальності неспівставимі зі збитками, зумовленими деградацією ґрунтового покриву. Тільки політика ресурсоощадної діяльності аграрних підприємств забезпечить умову збереження земельних ресурсів при інтенсифікації їх використання. У зв'язку з цим необхідно внести зміни та доповнення до нормативно-правових актів, які розкривають відмінність формулювання «збитки від погіршення якісного стану ґрунтів» на «недоодержаний дохід», що компенсується суб'єкту господарювання на землі за весь період відновлення якісних характеристик ґрунтів.

6. Розмір орендної плати потрібно розглядати через призму двох її складових. Перша, що складає 3 % у формі орендної плати, – передбачається орендодавцю, а друга – складає суму витрат, зумовлених порушенням технології землекористування. При цьому ці кошти спрямовуються на спеціальний рахунок, з якого вони будуть використовуватись на заходи зі збереження і відтворення родючості ґрунту. Для збереження якості земель, переданих в оренду, контроль якісних характеристик ґрунтів буде здійснюватись інспекцією обласного проектно-технологічного центру «Облдержродючість». У випадках, коли орендар зобов'язується власними силами підтримуватиме екологічний стан земельних ділянок, розроблено методику визначення збитків унаслідок погіршення якісного стану ґрунтів за період оренди, що впливають із даних еколого-агрохімічної паспортизації земельних ділянок. Вона дозволяє формалізувати економічні збитки при негативній динаміці якісних характеристик ґрунту і є мотивацією для поліпшення якісного стану земель. У якості оцінки рівня забрудненості ґрунтів та продукції рослинництва запропоновано інтегральний індекс безпеки стану ґрунтів і продукції.

7. Аналіз бюджетного фінансування раціонального використання та охорони земельних ресурсів за рахунок платежів за землю, які, згідно з чинним законодавством, централізуються на спеціальному бюджетному рахунку Держкомзему, засвідчив, що в силу напруженого соціально-економічного стану країни фактичне виділення коштів

на ці цілі складає 2,5-4,5 % від законодавчо встановлених норм. Аналогічна ситуація бюджетного фінансування щодо збереження, відтворення родючості ґрунту, забезпечення умови раціонального землекористування спостерігається і на регіональному рівні. Так у Миколаївській області на ці цілі виділяється від 7 до 30 % від загальної потреби, а з прийняттям нового Податкового кодексу України взагалі ліквідовано централізоване та цільове використання коштів від справляння земельного податку на охорону земель, що поглиблює протиріччя у системі суспільство – природа.

8. Іпотечне кредитування під заставу земельних ділянок, після зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, зможе забезпечити надходження 385,6 млрд грн інвестицій аграрним підприємствам, у тому числі на комплекс заходів, орієнтованих на раціональне використання та охорону земельних ресурсів. Із цією метою вдосконалено методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, що, на відміну від існуючої, яка ґрунтується на рентному доході при виробництві зернових культур у межах всієї України, враховує перелік провідних культур, які культивуються в регіонах. Запропоновано методика оцінки ступеня ліквідності земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта ліквідності, що враховує комплексну оцінку якості ґрунтів та місцезнаходження земельної ділянки.

9. Земля при правильному використанні не втрачає корисних властивостей і не має кінцевого терміну користування, тому амортизаційні відрахування на неї як на основний фонд не нараховуються. Пошук джерел фінансування на відновлення якісних параметрів земельних ділянок слід розглядати через призму амортизації капітальних витрат на поліпшення земель. У зв'язку з цим капітальні витрати на поліпшення земель пропонується віднести до третьої групи основних фондів, що дозволить активізувати надходження коштів на спеціальний рахунок. Оцінку ефективності використання землі, крім уже відомого показника «землевіддача», потрібно здійснювати за показником «землеємкість», який свідчить, скільки коштів одного гектара угідь припадає на одну гривню валової продукції одержаної з нього. Причому вартість гектара землі в наведених показниках визначається на підставі капіталізації рентного доходу, що враховує перелік провідних культур, які культивуються в регіоні.

10. З метою отримання страхових виплат, зумовлених погіршенням якісних параметрів земельних ділянок унаслідок непередбачуваних ситуацій природного і техногенного походження, сільськогосподарські

підприємства зобов'язані здійснювати свою діяльність на підставі проектів землеустрою. Останні є підставою для отримання кредитів в банку, залучення інвестицій, укладання договорів у системі інтеграційних структур. При цьому оцінка збитків, заподіяних страховим випадком якісному стану ґрунтів, визначається на підставі даних еколого-агрохімічної паспортизації земельних ділянок. Страхування є механізмом фінансування розвитку інноваційної діяльності аграрних підприємств. З цією метою необхідно привести у відповідність до міжнародних стандартів чинне страхове законодавство, створити інститут захисту суб'єктів господарювання на землі з питань страхування земельних і майнових прав, запровадити обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників та користувачів земельних ділянок.

11. Однією з причин недостатнього ресурсного забезпечення сільськогосподарських підприємств є диспаритет цін продукції аграрного сектора і промисловості, коефіцієнт якого за період 1991-1995 рр. складав 4,6, а станом на 2009 рік він досягнув відмітки 6. Це є причиною того, що галузь не спроможна оновлювати основні і оборотні фонди, впроваджувати екологічно безпечні технології, проводити комплекс заходів зі збереження і відтворення родючості ґрунтів, інноваційні технології розвитку вітчизняного землекористування та ін. Причинами диспаритету цін є нееластичність попиту внутрішнього ринку, збільшення споживання продуктів харчування у меншій пропорції, ніж споживання промислових товарів і послуг, низький рівень рентабельності основних видів продукції рослинництва і особливо тваринництва, значні коливання цін на сільськогосподарську продукцію протягом року, органічна будова та тривалий термін обороту капіталу в сільському господарстві, зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на підставі науково-технічного прогресу, іммобільність сільськогосподарських ресурсів, демонополізація сільськогосподарського ринку.

12. З огляду на раціональне використання земельних ресурсів, для зменшення диспаритету цін держава повинна створити рівні умови для функціонування сільського господарства і промисловості. Стандарт середньої норми прибутку на сільськогосподарську продукцію повинен прийматися на рівні норми прибутку від промислового капіталу. Формування ціни здійснюється на підставі собівартості продукції і ціни землі. Усунення диспаритету цін досягається шляхом прямої допомоги сільськогосподарським виробникам, державних програм, спрямованих на збільшення попиту на продукцію або зниження витрат виробництва, закупівлі урожаю державою або

надання під нього кредиту для гарантування та підтримки цін, субсидування сільського господарства. Однією з важливих умов усунення диспаритету цін є скорочення площі орних земель, вилучення з економічного обігу деградованих і малопродуктивних земель.

13. Інтенсивна механізація і хімізація землекористування традиційної системи землеробства посилює деградаційні процеси ґрунтів, руйнує агроєкосистеми. Усунення цих проблем досягається шляхом розвитку таких альтернативних систем землеробства: біологічне, органічне, органобіологічне, біодинамічне, екологічне. Незважаючи на те, що альтернативні системи землеробства забезпечують нижчу рентабельність від традиційних, усе ж таки їх використання носить перспективний характер, оскільки досягається умова екологізації природних екосистем.

14. Підвищення економічної ефективності альтернативних екологічних систем землеробства досягається шляхом використання мікробіологічних препаратів типу ЕМ (ефективні мікроорганізми), суть використання яких полягає в забезпеченні оптимального поєднання у ґрунті корисних і патогенних мікроорганізмів. Така рівновага досягається за умови, коли із загальної кількості дві третини – корисні мікроорганізми, що забезпечують життя ґрунту, збагачують його гумусом, балансують макро- і мікроелементи, органічні сполуки, а одна третина – патогенні мікроорганізми, спрямовані на підтримання імунної системи рослин. Синтезовані вперше японським, а пізніше – російським ученими, препарати такого типу, які об'єднують десятки штамів мікроорганізмів, мають наково-практичне значення при дослідженні на ґрунтах Причорноморського регіону, в компостах нетоварної частини урожаю, з метою повернення в ґрунт поживних речовин, очищення ґрунту від шкідливих речовин. Використання цих препаратів відкриває значні перспективи у відтворенні якісного стану земельних ресурсів аграрних підприємств.

Поліпшення якісного стану ґрунтів, за рахунок відновлення вмісту в них елементів живлення рослин, органічної речовини, в сучасних умовах дефіциту органічних і високої вартості мінеральних добрив забезпечується шляхом унесення в ґрунт нетоварної частини продукції зернових культур, що дозволяє зекономити на ринку азотних, фосфорних і калійних добрив 221,7 млн грн. Економічний ефект унесення в ґрунт подрібненої маси соломи, порівняно з унесенням перепрілого гною за гумусним еквівалентом вищий в 3,8 рази, що визначає перспективність її використання в компостах з ефективними мікроорганізмами.

15. Проведений лабораторний модельний дослід на компостах з чорнозему південного слабогумусного та соломи озимої пшениці у співвідношенні 1 : 1 та 1 : 0,5 із використанням мікробіологічних препаратів серії ЕМ: «Байкал ЕМ-1», «Сияние-1», «Сияние-2», «ЕМ-А» засвідчив, що більш інтенсивна гуміфікація соломи відбувається при використанні «Байкал ЕМ-1». Крім того, рухомий фосфор та обмінний калій зростають, порівняно з контролем, відповідно на 6 мг/кг та 22 мг/кг ґрунту.

Дослідженням доведено позитивний вплив мікробіологічних препаратів на вміст мікроелементів у ґрунті. Так використання препарату «Сияние-1» забезпечує найбільше зростання рухомих форм цинку в компостах у співвідношенні ґрунту і соломи 1 : 1, порівняно з контролем, у середньому на 1,2 мг/кг, а при співвідношенні 1 : 0,5, при додаванні аміачної селітри – на 0,6 мг/кг. Зростання рухомої міді спостерігається у всіх варіантах, хоча найбільше – 0,37 мг/кг, порівняно з контролем, у зразках без аміачної селітри – препарат «ЕМ-А», з мінеральним добривом – «Сияние-1» – 0,38 мг/кг, порівняно з контролем. Для вивільнення кобальту більш ефективний «Байкал ЕМ-1» (без аміачної селітри приріст, порівняно з контролем, – 0,42 мг/кг), з селітрою «Сияние-2» – приріст, порівняно з контролем, – 0,3 мг/кг.

16. Екологічний ефект мікробіологічних препаратів серії ЕМ визначається зниженням вмісту у ґрунті важких металів. Так «Байкал ЕМ-1» зменшує концентрацію рухомого свинцю, порівняно з контролем, на 0,93 мг/кг, або 17,4 %. Динаміка кадмію не виявляє суттєвої різниці в зразках, оброблених водою і препаратами. Вивільнення міді спостерігається стабільним для всіх препаратів. Враховуючи, що вміст міді в ґрунті значно менше гранично допустимої концентрації і вона є необхідним рослинам мікроелементом, збільшення її концентрації носить позитивний характер.

17. Обробка соломи розчинами мікробіологічних препаратів прискорює процес її гуміфікації в ґрунті, збільшуючи надходження в нього поживних речовин: рухомого фосфору – на 36 % з препаратом «Байкал ЕМ-1», обмінного калію – на 11,5 % і органічної речовини ґрунту – на 16,7 % з препаратом «ЕМ-А». Внесення подрібненої соломи, обробленої мікробіологічними препаратами, забезпечує економічний ефект у сумі 13,6 грн/га – на фосфорних добривах, 27,6 грн/га – на калійних добривах, 472,5 грн/га – на перепрілому гної, 202,4 грн/га – на зелених добривах.